

A Comparative Study of Yazd Jame Mosque and Tabriz Mozaffariyeh Mosque (Kabud Mosque) to Identify the Distinctions and Commonalities in Timurid and Turkmen Architecture

Mahboobe Neghabi¹| Ahad Nejad Ebrahimi²

Abstract

Despite the construction of Jameh Mosque in Yazd during various historical periods, many scholars consider it as one of the renowned works from the Timurid era. Concurrent with the Timurid era, the Qara-Qoyunlu Turkmen ruled in the west and central Iran, and the Mozaffariyeh Mosque in Tabriz became the most significant work from this period. There are few sources highlighting the distinctive aspects of Turkmen and Timurid architecture, with many categorizing Turkmen architecture as a subset of Timurid architecture. The objective of this comparative study is to analyze and compare the Mozaffariyeh Mosque in Tabriz and the Jameh Mosque in Yazd to identify the differences and commonalities in Timurid and Turkmen architecture. This research is theoretical, relying on historical writings, travelogues, and relevant articles for historical descriptions and analysis. Architectural analysis draws on related articles and field studies of the two mosques. The research results indicate structural and dome plan similarities between the Mozaffariyeh Mosque and the Jameh Mosque in Yazd. However, the hierarchy of entrance-shabestan-domed in the Mozaffariyeh Mosque is unique compared to other Timurid structures. Mozaffariyeh Mosque's decoration predominantly features mosaic tilework and a combination of glazed tiles with Islamic geometric patterns set against a lapis lazuli and brick background, showcasing the pinnacle of Turkmen art in architecture compared to the Timurid era. In contrast, Jameh Mosque in Yazd, with less extensive mosaic tiles and more geometric designs, prioritizes mosaic tilework in linear patterns and geometric designs with a dominant turquoise-beige color in its dome.

Keywords: Tabriz Mozaffariyeh Mosque, Yazd Jame Mosque, Timurid Architecture, Turkmen Architecture.

¹ Assistant Professor, University of Bonab, Iran (corresponding author)

negabi.m@gmail.com

² Professor of Tabriz Islamic Art University, Iran

ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۲۹۰۲

دوره: ۱۵، شماره: ۳۸

بهار ۱۴۰۳

صفحات: ۱۳۹-۱۷۲

تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام

DOI: 10.22034/JIIPH.2023.55722.2419

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۱۱

مطالعه تطبیقی مسجد جامع یزد و مسجد مظفریه (مسجد کبود) تبریز برای شناخت وجوه افتراق و اشتراک معماری تیموری و ترکمانی محبوبه نقابی^۱ | احد نژاد ابراهیمی^۲

چکیده

با وجود شکل‌گیری مسجد جامع یزد در دوره‌های مختلف تاریخی، بسیاری از صاحب‌نظران آن را از آثار مشهور دوره تیموری می‌دانند. هم‌زمان با دوره تیموری، در غرب و مرکز ایران، حکومت ترکمانان قره‌قویونلو حاکم بود و مسجد مظفریه تبریز مهم‌ترین اثر از این دوره است. منابع کمی در مورد وجوه تمایز معماری ترکمانی و معماری تیموری وجود دارد و بسیاری معماری ترکمانی را در زیرمجموعه معماری تیموری معرفی نموده‌اند. هدف این تحقیق مقایسه تطبیقی مسجد مظفریه تبریز و مسجد جامع یزد است تا وجوه افتراق و اشتراک معماری تیموری و ترکمانی از این طریق به‌دست آید. این پژوهش از نوع پژوهش‌های نظری است و منابع موردنیاز برای توصیف و تحلیل تاریخی از مکتوبات تاریخی، سفرنامه‌ها و مقالات مرتبط، و اطلاعات موردنیاز برای تحلیل‌های معماری از مقالات مرتبط و مطالعات میدانی دو مسجد به‌دست آمده‌است. نتایج پژوهش تشابه ساختار و پلان گنبدخانه مسجد مظفریه و مسجد جامع یزد را نشان داد؛ درعین‌حال سلسله‌مراتب ورودی-شیستان-گنبدخانه در مسجد مظفریه نسبت به سایر بناهای تیموری منحصربه‌فرد است. در تزئینات مسجد مظفریه غلبه تزئینات گنبدخانه با کاشی‌کاری معرق و ترکیب کاشی‌های معرق طرح اسلیمی محاط در اشکال هندسی با رنگ زمینه لاجوردی و آجر است که نشان‌دهنده اوج این هنر در معماری ترکمانی نسبت به تیموری است. در مسجد جامع یزد با وجود حضور کاشی معرق در ابعاد کمتر و طرح‌های هندسی‌تر، کاشی‌کاری معقلی به‌صورت خطوط بنایی و طرح‌های هندسی با رنگ غالب فیروزه‌ای-نخودی در گنبدخانه اولویت دارد.

کلیدواژه‌ها: مسجد مظفریه تبریز، مسجد جامع یزد، معماری دوره تیموری، معماری ترکمانی.

negabi.m@gmail.com
ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

۱. استادیار دانشگاه بناب، ایران (نویسنده مسئول)
۲. استاد دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران

مقدمه

مسجد مظفریه یکی از بناهای باقی مانده دوره ترکمانی است که به لحاظ ساختار منحصربه فرد است و ادعاهای متفاوتی درخصوص دوره و شیوه ساخت این بنا وجود دارد. پیرنیا در بررسی مسجد مظفریه بدون اشاره به ترکمانان این بنا را جزو معماری آذری دوم که متعلق به زمان تیموری است معرفی می نماید (پیرنیا، ۱۳۹۳: ۲۷۸-۲۸۱؛ عزیزپور شوبی و نژادابراهیمی، ۱۴۰۲: ۱۶۴). از زمان تضعیف سلسله تیموریان تا شروع حکومت صفویه سلسله های مختلفی مانند آق قویونلوها، قره قویونلوها و شیانیان در نواحی مختلف ایران حکومت می کردند (شهبازی، ۱۳۸۶: ۱۶). تبریز در زمان جهانشاه پایتخت ترکمانان قراقویونلو بوده و مسجد مظفریه تبریز نیز از بناهای ساخته شده در این دوران است (بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۱۰۵ و طهرانی، ۱۳۵۶). گلمبک و ویلبر نیز این بنا را متعلق به جهانشاه معرفی می کنند که در سال ۸۷۰ق ساخته شده (۱۳۷۴: ۱۵۰) و به سبب کنیه جهانشاه، به «عمارت مظفریه» شهرت یافته است (طهرانی، ۱۳۵۶) و در سردرب آن عبارت «العماره المبارکه المظفریه» نقش بسته است. علت نام گذاری این مجموعه به مسجد کبود (گویی مسجد)، کاربرد کاشی های فیروزه ای در ساخت آن است (نخجوانی، ۱۳۳۸). از سویی مسجد جامع یزد نیز مسجدی است که ساخت آن چندین قرن به طول انجامیده است ولی در دوره آل مظفر و تیموریان گنبدخانه، ایوان اصلی و سردر شرقی آن ساخته و کاشی کاری شده است (ماکسیم سیرو، ۱۹۳۶: ۱۲۵-۱۷۳، سامانیان، فیزیابی و مظاهری راینی، ۱۴۰۰: ۱۴۹). ازجمله افرادی که در ساخت گنبدخانه مسجد جامع دخالت داشته اند سید رکن الدین بود (کاتب یزدی، ۱۳۴۵: ۱۰۲) که از سادات و قاضی شهر یزد بوده است. افراد دیگر جلال الدین خوارزمی، شاه نظام الدین، خواجه معین الدین میبیدی و بی بی فاطمه همسر امیرچخماق نام برده شده اند (جعفری، ۱۳۸۹: ۱۰۲-۱۲۹ و افشار، ۱۳۵۴: ۲-۳۶۶). روابط فرهنگی و سیاسی دو حکومت تیموری و ترکمانی موجب گردید تا این دو حوزه بر همدیگر تأثیرگذار باشند و علی رغم ادعاهای برخی از محققین نظیر سلطان زاده درخصوص تأثیرپذیری مسجد مظفریه از معماری عثمانی «زلحاظ خصوصیات طراحی، ایرانی نبوده و اقتباس از گونه ای مساجد عثمانی است» (سلطان زاده، ۱۳۶۷: ۶۷) در مطالعات انجام شده در سال های اخیر بر

ویژگی‌های ایرانی مسجد مظفریه تأکید گردیده‌است (کبیرصابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳: ۲۱؛ دهقانی تفتی، مدرس‌زاده و معماریان، ۱۴۰۰). پژوهش‌های اندک در زمینه شناسایی و معرفی آثار دوره ترکمانان باعث گردیده‌است تا ویژگی‌های این دوره کمتر شناخته شود و برخی از محققان برجسته نیز دوره ترکمانان را کمتر مورد مذاقه قرار دهند: «در دوره تیموری بلندپایه‌ترین حامیان معماری فقط از معدودی از بناهای سده نهم/پانزدهم در خود ایران حمایت کردند، به‌ویژه مسجد گوهرشاد مشهد و مسجد مظفریه تبریز و ابداً از سر اتفاق نیست که همین بناها از شاهکارهای مسلم آن دوره در خاک ایران‌اند» (هیلن براند، ۱۳۷۸: ۶۸) و این در حالی است که جهان‌شاه قراقویونلو که زمانی سروری شاهرخ را پذیرفته بود در سال ۸۵۷ ه.ق بعد از مرگ شاهرخ، کرمان و فارس و توابع آن (یزد) را تصرف کرد و عملاً قلمروی تیموریان را به شرق ایران محدود کرد (طهرانی، ۱۳۵۶: ۳۳۴-۳۳۶). به دستور امیر نظام‌الدین شاهی حاکم یزد، القاب جهان‌شاه با خط مولانا شمس‌الدین محمدشاه خطاط بر روی کاشی نوشته شده و بر سردرب مسجد جامع یزد نصب گردید (افشار: ۱۳۷۴). این مورد و موارد مشابه نشان از اهمیت مطالعه در زمینه شناخت ویژگی‌های هنر و معماری دوره ترکمانان دارد تا با مقایسه تطبیقی بناهای تیموری و ترکمانی، ویژگی‌های هر دوره تشابهات و تمایزات آن‌ها به‌طور مشخص آشکار گردد. در این مقاله بنای مسجد مظفریه از دوره ترکمانان و مسجد جامع یزد که قسمت‌های عمده‌ای از تزئینات گنبدخانه و سردر شرقی آن متعلق به دوره تیموریان است مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفته‌اند. سؤالی که پژوهش حاضر درصدد پاسخ‌گویی به آن است عبارت است از: وجوه افتراق و اشتراک دو مسجد شاخص مظفریه تبریز و جامع یزد در کدام بخش از مساجد مذکور متجلی شده‌است؟

در مطالعه پیشینه پژوهش و شناخت مسجد جامع یزد و مسجد مظفریه تبریز می‌توان اطلاعات متنوعی را از منابع مکتوب به‌دست آورد، منابعی که هر یک از آن‌ها درباره هنر و معماری این آثار جداگانه اظهارنظر کرده‌اند. ایرج افشار (۱۳۷۴)، یحیی ذکاء (۱۳۶۸: ۱۸۳-۱۸۵)، شیلا بلر و جان‌اتان بلوم (۱۳۸۱)، هیلن براند (۱۳۷۸ و ۱۳۹۱)، سلطان‌زاده (۱۳۶۷)، احمدبن حسین کاتب یزدی (۱۳۴۵)، شهبازی (۱۳۸۶)، پیرنیا (۱۳۹۳)، ترابی طباطبائی (۱۳۷۹) از پژوهشگرانی هستند که نسبت به تاریخ و معماری این دو مسجد اظهارنظر کرده‌اند؛ در دهه گذشته مقالات متنوعی درباره این دو مسجد جداگانه نگاشته شده‌است،

به عنوان مثال در مقاله «ریخت‌شناسی معماری مسجد کبود» و نیز در مقاله «ریشه‌یابی الگوی مسجد کبود تبریز» به تحلیل فرمی معماری مسجد مظفریه از نظر شباهت به معماری تیموری و عثمانی پرداخته شده است (کبیر صابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳: ۲۱؛ دهقانی تفتی، مدرس‌زاده و معاریان، ۱۴۰۰)، در مقاله‌ای با عنوان «بازسازی تصویری مجموعه عمارت مظفریه تبریز (مسجد کبود) براساس اسناد و متون تاریخی»، تلاش شده است تا وضعیت عمومی مجموعه مظفریه در دوره قره‌قویونلوها ارائه گردد و مسجد مظفریه به عنوان تک‌بنای باقی‌مانده از این دوران معرفی شده است (نژاد ابراهیمی و حق‌پرست، ۱۳۹۳)، اما بیشتر مقالات نگاشته شده در مورد مسجد جامع یزد در زمینه سیر تحول ساخت و یا مطالعه تحلیلی تزئینات آن بوده است؛ از تحقیقات مهمی که در باب مسجد جامع یزد انجام شده مقاله‌ای تحت عنوان «مسجد جامع یزد تألیف ماکسیم سیرو» است که در نهایت بیست دوره مختلف در ساخت این مسجد معرفی کرده است (ماکسیم سیرو، ۱۹۳۶: ۱۲۵-۱۷۳). مقاله دیگر توسط علی جندقی یزدی در باب مسجد به چاپ رسیده که وی اشاره کوتاهی به مسجد قدیم داشته و بانی آن را علاءالدوله کالنجار می‌داند (۱۳۲۷: ۷۸). ایرج افشار (۱۳۵۴: ۱۲۰-۱۱۴)، کاتب یزدی (۱۳۴۵: ۶۳) و جعفری (۱۳۸۹) از جمله نویسندگانی هستند که با مطالعه متون تاریخی به معرفی سیر تحول مسجد جامع یزد پرداخته‌اند. در مقالاتی نظیر «تحلیل جنبه‌های نمادین شیعی در تزئینات مسجد جامع یزد» (حسینی و دیگران، ۱۳۹۳) به بررسی تزئینات مسجد جامع یزد پرداخته شده است؛ همچنین در مطالعه‌ای نقوش مسجد جامع یزد را متعلق به دوران ایلخانی و تیموری دانسته‌اند (سامانیان، فیزابی و مظاهری راینی، ۱۴۰۰). نکته‌ای که در پژوهش‌های ذکر شده مورد نظر بوده است شناخت معماری هر کدام از این بناها است.

این تحقیق از نوع پژوهش‌های بنیادی-نظری است که با روش توصیفی تحلیلی و مقایسه‌ای انجام پذیرفته و فرضیه پژوهش این است که با وجود تفاوت‌های شکلی و پلانی مسجد مظفریه تبریز و مسجد جامع یزد با توجه به هم‌زمانی ساخت مسجد مظفریه با مداخلات ساخت و مرمتی مسجد جامع یزد می‌توان رد پای معماری و تزئینات ایرانی مشترک را در این دو مسجد یافت و ادعای غیرایرانی بودن الگوی معماری مسجد مظفریه

به‌عنوان بنای ترکمانی با این مطالعه رد می‌شود و با مقایسه تفاوت‌های این دو مسجد، ویژگی‌های منحصربه‌فرد معماری ترکمانی نسبت به سبک تیموری بازگو می‌شود. دلیل اصلی انتخاب این دو مسجد تفاوتی است که این مساجد با مساجد زمان خود همانند مسجد جامع گوه‌رشاد و هرات و بی‌بی خانم در سمرقند دارند این مساجد الگوی قدیمی چهارایوانی را دارند «بعضی از مساجد این دوره [تیموری] نیز با شکل‌های سنتی ساخته می‌شدند» (هلین براند، ۱۳۹۱: ۱۰۱) ولی مسجد جامع یزد و مسجد مظفریه از این الگو پیروی نمی‌کنند و هرکدام برای خود ویژگی‌های منحصربه‌فردی نسبت به دیگر مساجد این برهه زمانی را دارند. در مساجد این دوره با کنار هم قرارگیری مناره‌ها -سردرب-ایوان و گنبدخانه در یک امتداد تلاش می‌گردد تا بر محور قبله تأکید شود ولی مسجد مظفریه تبریز یک گنبد مسجد است که الگوی مشابه برای این مسجد نمی‌توان مشاهده نمود و همانند مسجد جامع یزد، در مسجد مظفریه نیز مناره‌ها تأکید بر محور قبله نیستند بلکه نشانه شهری می‌باشند. با اینکه بخش‌های مختلف بنای مسجد جامع یزد در طی سالیان متمادی تکمیل گردیده، این بنا دارای ویژگی‌های معماری تیموری است و می‌تواند نمونه مناسبی برای مقایسه با مسجد مظفریه محسوب گردد. با این حال بخش‌های افزوده‌شده در دوره تیموری، آل مظفر و ایلخانی مورد مقایسه با مسجد مظفریه قرار گرفته‌است. پژوهش حاضر دارای دو مرحله است. در مرحله اول که کاملاً نظری و به روش توصیفی تحلیلی است با مطالعات کتابخانه‌ای مکتوبات تاریخی، هم‌زمانی ساخت‌وسازهای مسجد مظفریه و مسجد جامع یزد مورد بررسی قرار گرفت و در مرحله دوم با روش تحلیلی و مقایسه‌ای ویژگی‌های پلانی - ساختاری گنبدخانه، تزئینات و معماری دو مسجد بعد از گردآوری اطلاعات با روش کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی مورد مقایسه تطبیقی قرار گرفتند.

۱. معماری دوران تیموری و ترکمانی

با شروع معماری ایلخانی، آذربایجان، یزد و اصفهان از رونق ویژه‌ای برخوردار شدند. بعد از انقراض آخرین ایلخان ایران و شکل‌گیری حکومت‌های آل جلایر، آل اینجو و آل مظفر معماری اسلامی - ایرانی در اصفهان، شیراز و یزد و کرمان رونق خود را حفظ کرد (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۲: ۱۳۲۴ و گلمبک و ویلبر، ۱۳۷۴: ۵-۲۵۴). در زمان تیموریان نیز شهرهایی

چون یزد، شیراز، هرات و سمرقند آباد شدند (امیراسمی، فیاض انوش و اللهیاری، ۱۳۹۸: ۱۲۷). از سویی بعد از شکل‌گیری سلسله تیموریان، تیمور در حملات خود هنرمندان نواحی تحت تصرف را راهی سمرقند می‌کرد (یزدی، ۱۳۳۶ و خواندمیر، ۱۳۳۳). در این میان نام‌آورترین معماران، استاد قوام‌الدین شیرازی بود که خواندمیر از او با عنوان «قدوة مهندسان...» یاد می‌کند (خواندمیر، ۱۳۳۳؛ ویلسن، ۱۳۷۹: ۷۲۸). از این‌رو این معماران سبکی را در ماوراءالنهر پیاده کردند که قبلاً در یزد و کرمان مظفری به کمال رسیده بود (پوپ و آکرمن ۱۳۸۲: ۱۳۲۴ و گلمبک و ویلبر، ۱۳۷۴: ۵-۲۵۴). به عبارتی معماری دوره تیموری از سبک معماری ایلخانان و تحول و توسعه آن در غرب و جنوب ایران، در زمان سلسله‌های بعد از ایلخانان شروع می‌شود، این سبک همان سبکی است که در ربع پایانی قرن هشتم/چهاردهم به ماوراءالنهر منتقل شد. سهمی که تیمور و خاندان او در رواج این سبک معماری داشتند، نخست در ماوراءالنهر و سپس در شرق ایران یعنی مراکز قدرت تیموری، بسیار حساس است. هنگامی که تیموریان در شرق ایران حکومت می‌کردند، دو حکومت ترکمانان قراقویونلوها و آق‌قویونلوها غرب ایران را در اختیار خود داشتند (ویلسون، ۱۳۷۹). این دو از اوغوزهای ترکستان بودند (طهرانی، ۱۳۵۶: ۳۳۴-۳۳۶) که در اواخر سده هشتم/چهاردهم در شرق آناتولی و شمال عراق سر برآوردند و در سده نهم/پانزدهم بر غرب ایران تسلط یافتند مرکز اصلی آن‌ها شهر تبریز بود (ویلسون، ۱۳۷۹). جهانشاه معروف‌ترین حکمران قراقویونلو سی‌وسه سال حکومت کرد که بیست‌وسه سال آن مستقل از تیموریان بود (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۴۵۷). جدول شماره ۱ هم‌زمانی حکومت تیموری و ترکمانی را نشان می‌دهد.

جدول ۱. مقایسه هم‌زمانی ترکمانان و تیموریان (مأخذ: میرجعفری، ۱۳۸۷)

بازه زمانی	تیموری			بازه زمانی	ترکمانان (قره‌قویونلو - آق‌قویونلو)		
	پادشاه	پایتخت	آثار شاخص		پادشاه	پایتخت	آثار شاخص
۷۷۱-۸۰۷	تیمور	سمرقند	شهر آق‌سرای، مسجد بی‌بی‌خاتون، ریگستان	۷۸۰-۷۹۰	قره محمد	احتمالاً ارجیش در شرق دریاچه وان	ندارد

۸۰۷- ۸۵۰	شاهرخ	هرات	مقبره خواجه عبدالله انصاری، مسجد گوهرشاد، مدرسه و خانقاه هرات	۷۹۰- ۸۳۳	قره یوسف	ارجیش-تبریز	ندارد
				۸۲۳- ۸۴۱	قره اسکندر	تبریز	ندارد
۸۵۰- ۸۵۳	الغیبیک	هرات	رصدخانه سمرقند	۸۴۱- ۸۷۳	چپانشاه	تبریز	مجموعه عمارت مظفریه
۸۵۰- ۸۷۳	سلطان ابوسعید	هرات	-----	۸۷۳- ۸۸۳	حسن پادشاه	تبریز	مجموعه حسن پادشاه تبریز، تعمیر ایوان مسجد جامع اصفهان
۸۶۲- ۹۱۱	سلطان حسین باقرا	مرو-هرات	آرامگاه جامی در هرات	۸۸۳- ۸۹۶	سلطان یعقوب	تبریز	هشت بهشت باغ صاحب آباد تبریز، باغ شازده (باغشمال) تبریز

فعالیت در زمینه معماری پس از زوال سیاسی تیموریان در میانه قرن نهم/پانزدهم تحت حمایت سلسله‌های ترکمانان به غرب ایران منتقل شد (ویلسون، ۱۳۷۹). در برخی متون سبک مستقلی برای معماری ترکمانی قائل نشده‌اند. گروه و شراتو (۱۳۷۶) معماری تیموری را به چهار مرحله تقسیم نموده و ابنیه ترکمانی را مربوط به مرحله چهارم دانسته‌اند، پیرنیا نامی از معماری ترکمانی در مکتوبات خود مطرح نکرده (پیرنیا، ۱۳۹۳: ۲۷۸-۲۸۱؛ عزیزپور شوبی و نژادابراهیمی، ۱۴۰۲: ۱۶۴). نجیب‌اوغلو نیز معماری ترکمانی- تیموری را در کنار یکدیگر مطرح نموده‌است. «سلسله‌های تیموریان و ترکمانان از اواخر قرن هشتم/ چهاردهم تا اوایل قرن دهم/ شانزدهم ترکیب مغولی- ایلخانی را تکامل بخشیدند» (نجیب‌اوغلو، ۱۳۷۹). در این دوره تأکید بر عظمت و فضاسازی درون بنا و تزئینات بیرونی از اهمیت زیادی برخوردار بود: «تأکید بر بزرگی و جلوه‌گری تا حد ممکن، توجه به تنوع فضایی هم در درون بنا و هم در نمای بیرون، تقدم تناسبات در طراحی، ابداع انواعی تازه از گنبد و طاق از ویژگی‌های این دوره است» (هیلن‌براند، ۱۳۹۱: ۶۹). تیموریان طاق‌بندی و انواع کاشی‌کاری تزئینی را به مرحله کمالی بی‌سابقه رساندند (فریه، ۱۳۸۴). در این دوران

طرح‌های هندسی که از قرن پنجم/ یازدهم به بعد رواج یافته بود با تصرف در ساختمان موروثی آن‌ها از نظر مقیاس، ترکیب‌بندی، ترکیب رنگ، مصالح، فنون، نحوه استقرار، هم‌جواری‌های نامتناظر و ترکیباتی متباین با نقش‌های منحنی‌الخط (گیاهی، گل‌بوته، شمایل، یا کتیبه‌ای) متحول شد» (نجیب‌اوغلو، ۱۳۷۹: ۱۵۴). استفاده از کاشی که از دوره سلجوقی و به صورت نگینی و با بناهایی همچون گنبد سرخ مراغه و خواجه اتابک کرمان شروع شده بود و به صورت محدود با رنگ‌های سفید و فیروزه‌ای و در ترکیب با آجر استفاده می‌شد در این دوره (تیموری) به اوج خود رسید و تمامی سطوح درونی و بیرونی توانستند از کاشی با رنگ‌های متنوع بهره‌برند: «در این دوره مشغله فکری معماران از یکسو فضا و روابط صوری و از سوی دیگر تزئین بود. اما یکی از ویژگی‌های بی‌نظیر معماری ایران در این دوره چندرنگی بودن تزئین سطح بود. کاشی‌های سفالینه لعاب‌دار که با فنون مختلف در سطح دیوار به کار می‌رفت، مصالح و واسطه اصلی تزئین بود» (ویلسون، ۱۳۷۹: ۱۳۷۹)؛ گلمبک و ویلبر تزئینات کاشی‌کاری ترکمانی را تأثیرپذیرفته از تیموری دانسته‌اند «تزئینات کاشی‌کاری ترکمانان به لحاظ فنی قابل تطبیق با آثار تیموری است در طرح و رنگ نیز از اصول کلی هنر این دوره تبعیت می‌کند» (گلمبک و ویلبر، ۱۳۷۴: ۸۱) از سویی با مراجعه به مکتوبات تاریخی درمی‌یابیم در دوران جهان‌شاه و پدرش قرايوسف، هنرمندان، کاشی‌کاران و خطاطان بسیاری از تبریز، آزادانه به منطقه خراسان و هرات سفر می‌کردند. ملا آیتی تبریزی، ظهیرالدین اظهر ملقب به استاد استادان، مولانا کمال‌الدین جعفرین علی تبریزی معروف به هروی و جعفرین جعفر تبریزی، تنها برخی از معروف‌ترین خوشنویسان و هنرمندان تبریزی بودند که در هرات به تحصیل و تدریس هنرشان پرداختند (مشکور، ۱۳۵۲: ۷۵۳-۷۶۵) در دوره تیموریان نوآوری‌های چندی از نظر ساختمان‌سازی به وجود آمد. مساجد این دوره اصولاً بر مبنای پلان و طرح مساجد سلجوقی ساخته می‌شود: یعنی یک صحن مستطیلی با چهار ایوان و یک سرسرای گنبدی در پشت ایوان اصلی (رو به سمت قبله) و مناره‌هایی در ایوان اصلی و اغلب در چهار گوشه ساختمان. پلان و طرح مسجد جامع تیمور لنگ در سمرقند و نیز پلان مسجد کلیان در بخارا و مسجد گوهرشاد در مشهد و مدرسه بی‌بی‌خانم در سمرقند و مصلاي هرات این‌چنین است (شهبازی، ۱۳۸۶: ۱۹-۱۷). معماری تیموری و ترکمانی با تأثیراتی که بر همدیگر داشتند توانستند اشتراکات زیادی را نسبت به همدیگر

داشته باشند «برخی از پژوهشگران معماری تلاش کرده‌اند تا نقش ترکمانان در شکل‌گیری معماری ایرانی را کمتر از تیموریان نشان دهند ولی در محدوده زمانی قرن نهم هجری بیشتر محدوده ایران در تصرف ترکمانان بوده‌است» (نژادابراهیمی و حق‌پرست، ۱۳۹۳: ۹۰) و علی‌رغم اینکه ریشه‌های شکل‌گیری حکومت هر دو این‌ها از دو سرزمین جغرافیایی متفاوت در شرق خراسان و غرب فلات ایران و هم‌جوار با سرزمین عثمانی بودند ولی معماری مشابه همدیگر در خیلی از زمینه‌های معماری داشتند. برای یافتن وجوه اشتراک و افتراق معماری ترکمانی و تیموری مسجد مظفریه تبریز متعلق به ترکمانان با مسجد جامع یزد منسوب به معماری تیموری مورد مقایسه قرار گرفت.

۲. مسجد مظفریه تبریز

تنها بنای باقی‌مانده از دوران قراقویونلو در تبریز پایتخت آن‌ها مسجد مظفریه یا مسجد کبود است که نام خودش را از پوشش کاشی بسیار عالی‌اش گرفته که در بناهای بعدی هرگز بدین پایه نرسید» (بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۱۰۴). یکی از مهم‌ترین منابع در این زمینه، سفرنامه تاورنیه^۱ سیاح فرانسوی است که در نیمه اول قرن یازدهم ه.ق. از مسجد مظفریه دیدن نموده و در سفرنامه خود، برخی از خصوصیات این بنا مانند مناره‌ها، سازه گنبد و تزئینات بنا را شرح داده‌است. تاورنیه در سفرنامه خود به تزئینات گنبد نیز اشاره نموده: «سطح خارجی گنبد اول با گل‌های سفید در زمینه سبز و سطح گنبد دوم با ستاره‌های سفید، روی زمینه سیاه‌رنگ پوشیده شده‌است» (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۶۷-۶۹) منابع دیگر، نوشته‌های کاتب چلبی و اولیاء چلبی از اتباع عثمانی است که با قدری فاصله زمانی نسبت به هم، از مسجد مظفریه دیدن نموده‌اند. توصیفات آن‌ها از این بنا اندک و در حد اشاراتی مختصر به برخی خصوصیات معماری مسجد است (کاتب چلبی، بی‌تا، ۲۸۱: نخجوانی، ۱۳۳۸: ۱۶-۱۷). مطراقچی نیز یکی دیگر از اتباع عثمانی و درواقع، کاتب قشون آن‌ها بود؛ وی در حدود سال‌های (۹۴۰-۹۴۲ق/۱۵۳۶-۱۵۳۳م)، یک گراور ارزشمند از وضعیت مسجد مظفریه ترسیم نموده‌است (جدول ۲) که حاوی اطلاعات قابل‌تأملی است (فخاری تهرانی و

^۱Jean-Baptiste Tavernier

همکاران، ۱۳۸۴: ۱۴). شاردن^۱ سیاح فرانسوی، حوالی سال (۱۰۸۴ ق/۱۶۷۳ م) در سفری به تبریز، منظر عمومی این شهر و بناهای شاخص آن را ترسیم و مستند نمود؛ در بخشی از نقشه شاردن، شاکله کلی مسجد مظفریه قابل ملاحظه است که برای شناخت وضع اولیه مسجد مظفریه، سندی مهم است (همان، ۱۸). مادام دیلافوا^۲ در بازدیدش از شهر تبریز در سال ۱۲۹۹ ق می‌نویسد: «این مسجد حیاط بزرگی داشته که در اطراف آن طاق‌نماهای جالب‌توجهی بوده... سردر این مسجد در زمین مرتفعی بنا شده‌است...» (دیلافوا، ۱۳۷۶: ۵۲-۵۹). به گفته تاورنیه نیز بنای مسجد مظفریه هشت پله از کف زمین معبر کرسی داشته و داخل و خارج آن با کاشی‌های اعلی و خط عربی به رنگ طلا و لاجورد تزیین شده بود (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۱۱۴). پروفیسور ساندراب^۳ کاشی‌کاری مسجد مظفریه را متعلق به قراقویونلوها دانسته و آن را در مقایسه با کاشی‌کاری تیموری بی‌نظیر توصیف نموده‌است (اب، ۱۳۹۳: ۱۳۵) این مسجد در اصل بخشی از یک مجتمع چندمنظوره بود که به نام حامی آن ابوالمظفر جهانشاه، به مظفریه شهرت داشت. این مسجد که آن را مسجد جهانشاه نیز خوانده‌اند (کارنگ، ۱۳۵۱) در کنار سایر بناهای مجموعه مشتمل بر خانقاه، کتابخانه، صحن و حمام ساخته شده‌است (ذکاء، ۱۳۶۸: ۱۸۳). همه اندام مسجد با آجر و کاشی معرق آمود شده بوده‌است که در طی سالیان، بسیاری از آمودها از بین رفته‌است. البته بخش اعظمی از کاشی‌کاری داخلی مورد مرمت قرار گرفته‌است. در جدول ۲ پلان مسجد مظفریه معرفی شده‌است که شامل گنبدخانه‌ای مرکزی است که اطراف آن را شبستانی U شکل و در سمت قبله نیز یک شبستان گنبددار در برگرفته‌اند (جدول ۲).

۳. مسجد جامع کبیر یزد

تاریخچه و ساخت مسجد جامع از دوران پیش از اسلام آغاز شده و پایان کار آن به دهه اخیر برمی‌گردد (مسرت، ۱۳۹۱). این مسجد در دوره‌های مختلف افزوده‌هایی داشته‌است. قسمت‌هایی از مراحل ساخت مسجد در جدول ۲ بیان شده‌است که ایرج افشار (افشار،

^۱Jean Chardin

^۲Jane Dieulafoy

^۳Sandra aube

(۱۳۵۴) با استناد به کتاب‌های تاریخ یزد، تاریخ جدید یزد^۱ و جامع مفیدی^۲ از کتب تاریخی قرن نهم هجری، نگاشته‌است. شاهرخ که به عمران و آبادانی شهر یزد علاقه نشان داد؛ مسجد جامع را آبادان نمود و جماعت‌خانه‌ای برای آن بنا نهاد (جعفری، ۱۳۸۹: ۶۳). مسجد فعلی برجای سه مسجدی بنا شده که در قرون متمادی، در جوار یکدیگر ساخته شده‌اند. این سه نهایتاً در دوره قاجاریان به مسجدی واحد با صحن وسیع تبدیل شده‌است (همان، ۱۳۹۱). ماکسیم سیرو معتقد است که این بنا قسمتی از طرح مسجد چهارایوانی بوده که به سرانجام نرسیده‌است (ماکسیم سیرو، ۱۹۳۶: ۱۲۵-۱۲۳). گنبدخانه و ایوان روبروی آن توسط رکن‌الدین در دوره آل مظفر ساخته شده‌است ولی سردر شرقی و تزئینات گنبدخانه و ایوان در دوره تیموری انجام پذیرفته‌است (افشار، ۱۳۵۴). این مسجد یکی از زیباترین مساجد قرون هشتم و نهم هجری است که از نظر کاشی‌کاری، سردر رفیع، مناره‌ها و کتیبه آن در عداد زیباترین شاهکارهای معماری این قرون است. گرچه ساختمان اصلی مسجد را به قبل از دوره تیموری نسبت می‌دهند ولی قسمت‌هایی از ساختمان فعلی بر طبق کتیبه‌های موجود در دوره تیموری بنا گردیده‌است و با توجه به پلان می‌تواند در زمره مساجد تک‌ایوانی محسوب گردد ولی شکل‌گیری صحن مسجد در دوره‌های متأخرتر، معماری آن را از سایر مساجد تک‌ایوانی متفاوت می‌کند؛ محققان همواره این مسجد را مسجد تیموری دانسته‌اند و نسبت آن با معماری ترکمانان مورد تحقیق قرار نگرفته‌است کاشی‌کاری سردر مسجد جامع کبیر یزد نیز در شمار آثار جنبی متعلق به معماری دوره تیموری است (مشگوتی، ۱۳۴۳: ۳۶۶). در این رهگذر، گفتنی است که حکومت یزد در عهد شاهرخ بر عهده امیر جلال‌الدین چقماق شامی قرار گرفت و زوجه او به نام «بی‌بی فاطمه خاتون»، سطح مسجد را از مرمر مفروش ساخت، و دو ستون چپ و راست گنبد را با کاشی آراسته ساخت و منبر چوبی آن را از آجر منقش، برآورد (افشار، ۱۳۵۴: ۱۱۹). مرمت دیگر مسجد جامع یزد، توسط خواجه معین‌الدین یزدی از وزیران عهد تیموری صورت گرفت (همان: ۱۲۰). وجود کتیبه کاشی معروفی که به خط ثلث سفید بر روی کاشی لاجوردی خودنمایی

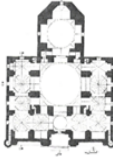
۱. جعفر بن محمد بن حسن جعفری

۲. تألیف احمد بن حسین بن کاتب یزدی در سده نهم

۳. تألیف محمد مفید بن نجم‌الدین محمود بن حبیب الله باقی یزدی معروف به محمد مفید مستوفی

می‌کند و نام شاهرخ را بر خود دارد، این احتمال را به وجود آورده‌است که قسمت اعظم تزئینات و کاشی‌کاری سردر رفیع جامع کبیر یزد نیز در عهد سلطنت شاهرخ انجام پذیرفته باشد (مشگوتی، ۱۳۴۳: ۳۶۵). اما ذکر عنوان جهانشاه در سردر مسجد نشان از معماری ترکمانی نیز دارد: «مسجد جامع یزد که در آن شاهرخ و جهانشاه دارای کتیبه می‌باشند» (نژادابراهیمی و حق‌پرست، ۱۳۹۳: ۹۰) این امر نشان‌دهندهٔ مراودات دو حکومت با یکدیگر است. در جدول ۳، دوره و زمان ساخت مسجد مظفریه تبریز و مسجد جامع یزد، نشان داده شده‌است.

جدول ۲. مقایسه زمان ساخت مسجد مظفریه تبریز و مسجد جامع یزد (تنظیم از: نگارندگان)

مسجد مظفریه (کبود) تبریز	دوره و زمان	سیر تحول مسجد جامع یزد
طبق مستندات مشکور (۱۳۵۲) و مینیاتور مطراقچی	زمان تاریخی - هجری - قمری	طبق مستندات کتاب یادگارهای یزد نوشته افشار، برگرفته از مورخین قرن نهم هجری مولف تاریخ یزد به سال ۸۴۴ هجری و احمد بن حسین بن علی بن کاتب مولف تاریخ جدید یزد (پس از ۸۶۲ هجری)
	۲۸۹ تا ۲۶۵	بنیان مسجد جامع اولیه با مسجد جامع عتیق یا مسجد جمعه تهرستان با طرح تپستانی در زمان عمرو لیث صفاری
	۴۳۳ تا ۴۵۴	تعمیر و نوسازی مسجد جمعه تهرستان توسط ظهیرالدین ابومنصور فرامرزی کاکویی
	۴۵۵ تا ۴۸۸	احداث مناره در کنار مسجد جمعه تهرستان توسط علاءالدوله امیرعلی بن فرامرزی و همسرش ارسلان خاتون (این مناره در قرن ۹ تخریب گردید)
	۴۸۸ تا ۵۱۳	ساخت مسجدی دیگر در جنب مسجد عتیق توسط ابوجعفر کالجبار
	بعد از سال ۵۳۶	احداث تپستان و مقبره برای دختران فرامرزی بن امیرعلی بن فرامرزی در پشت قبه مسجد عتیق
	۷۱۵ تا ۷۱۹	ایجاد درگاه جدیدی مابین مسجد جامع قدیم و مسجد جامع نو در مقابل ایوان عظیم بنام آستانه
مسجد مظفریه در مینیاتور مطراقچی (۹۴۰-۹۴۲ هجری)	۸۱۰ تا ۸۷۳	بازسازی مسجد قدیمی و ساخت گنبدی با سازه جدید
	۸۷۳ تا ۱۲۰۰	تغییر عمده در مسجد جامع عتیق و تغییر چهره حیاط احداث دو معبر در قسمت جنوبی حیاط و پوشاندن نمای مظفری
	۸۷۳ تا ۱۲۰۰	تعمیرات جزئی در مسجد طبق کتیبه در ۱۱۷۹ هجری
تخریب مجموعه به علت زلزله در تبریز و عدم تعمیر	۱۲۰۰ تا ۱۲۴۳	تخریب و نوسازی وسیع و تغییر ساختاری مسجد به فرم کنونی
قرارگیری در خارج از محدوده حصار شهر و تبدیل شدن به گورستان شهر		

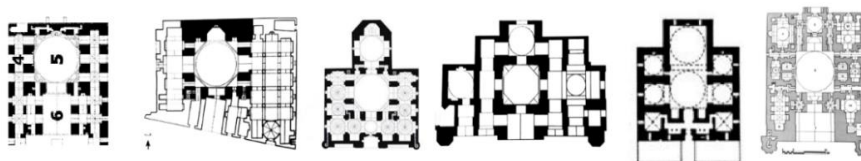
۴. نتایج و یافته‌ها (بررسی نقاط اشتراک و افتراق دو مسجد)

۴-۱. بررسی پلان و گنبدخانه مسجد مظفریه تبریز و مسجد جامع یزد

مساجد تیموری عمدتاً با پلان چهارایوانی با حیاط مرکزی شکل گرفتند. در اواخر سده هشتم/ چهاردهم و نیمه اول سده نهم/ پانزدهم، مقابر و مسجد-مقبره‌هایی که با پلان مرکزی ساخته می‌شدند، رواج کاملی یافتند؛ این نوع مساجد فاقد صحن بودند ولی ایوان توخالی و عمیقی داشتند که مناره‌های حجیمی از طرفین آن‌ها سر برآورده بودند و ایوان مستقیماً به یک تالار گنبدی هدایت می‌شد. مساجد آرامگاهی سمرقند (مدرسه الغیگ)، ترکستان (احمد یسوی)، کش (الغیگ) و آنو (ابوالقاسم یابر) با این پلان ساخته شده‌اند. شهبازی با بیان شباهت مسجد مظفریه به مسجد-مقبره‌های تیموری، شباهت فرمی مسجد مظفریه به معماری بیزانس را مطرح نموده‌است (شهبازی، ۱۳۸۶: ۱۹-۱۷). برخی از نویسندگان به شباهت این مسجد با یشیل مسجد بورسه که امضای کاشی‌کاران تبریزی را دارد، اشاره کرده‌اند و برخی همچون بلر و بلوم (۱۳۸۱) آن را شبیه مسجد شاه مشهد ساخته‌شده توسط بنایی از تبریز دانسته‌اند. البته پیرنیا در کتاب سبک‌شناسی معماری/ایران به شباهت تهرنگ این مسجد با مسجد شاه ولی تفت اشاره کرده‌است. پوپ و آکرمن دلیل سرپوشیده بودن مسجد مظفریه را مربوط به اقلیم سرد تبریز دانسته و عنوان نموده‌اند اگر گنبد مرکزی برداشته شود؛ شکلی شبیه مساجد چهارایوانی خواهد داشت (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۲: ۱۲۸۹). ترکمانان پس از ورود به ایران در اطراف دریاچه وان مسکن گزیده بودند، بلر و بلوم دلیل فرم سرپوشیده مسجد مظفریه را تأثیرپذیری ترکمانان از کلیساهای گنبد مرکزی آن منطقه می‌دانند (بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۵-۱۰۴) با اینکه کبیر صابر و همکاران مشابَهت پلان مسجد مظفریه را به پلان‌های منطقه آناتولی بیشتر می‌دانند (کبیر صابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳: ۲۱)؛ دهقانی تفتی و همکاران دستگاه ساخت معماری، کارشیو، حس فضا، کارکرد، سازه، نما و جزئیات مسجد مظفریه را کاملاً ایرانی دانسته‌اند (دهقانی تفتی، مدرس‌زاده و معماریان، ۱۴۰۰). همچنین با ملاحظه تشابهات نیارشی و پلان مسجد

۱. به معنی پلان در زبان معماری سنتی ایران

شاه ولی تفت و مسجد مظفریه در ناحیه بشن^۱ و چپیره سازی^۲ و همزمانی ساخت احتمال شباهت گنبد اولیه مسجد مظفریه و مسجد شاه ولی تفت را مطرح نموده‌اند (همان: ۱۱)؛ در تصویر ۱ پلان بناهایی که شباهت آن‌ها به مسجد مظفریه مطرح شده در کنار پلان مسجد مظفریه و گنبدخانه مسجد جامع یزد آورده شده‌است. تصویر نشان می‌دهد پلان گنبدخانه مسجد مظفریه تبریز، مسجد شاه ولی تفت و مسجد جامع یزد از نظر تعداد جرزهایی که گنبد بر آن‌ها نشسته (دوازده جرز) مشابه‌تر هستند. شایان ذکر است که این نوع گنبدخانه‌ها در اکثر مساجد آن دوران و حتی قبل‌تر در دوره سلجوقی رواج داشته‌است. حال آنکه سه بنای نخست تصویر مقبره خواجه احمد یسوی، یشیل مسجد و پلان مسجد شاه مشهد، علی‌رغم شباهت فرمی، شباهت پلانی و سازه‌ای اندکی به مسجد مظفریه دارند. میزان سیالیت و ارتباط فضایی میان شبستان‌های کناری و گنبدخانه در پلان مسجد مظفریه و مسجد جامع یزد و پلان مسجد شاه ولی تفت بیشتر از نمونه‌های دیگر است.

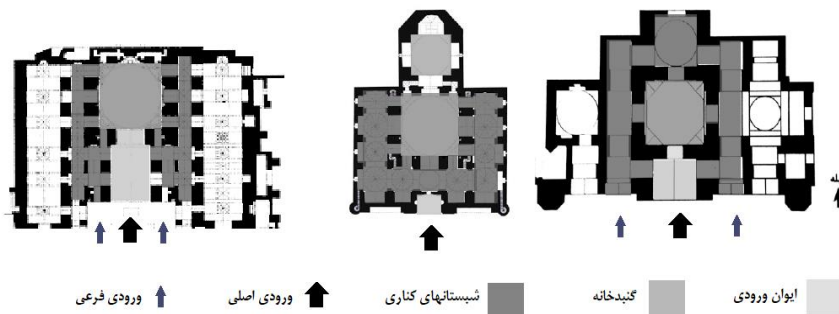
تصویر ۱. از راست به چپ: پلان مقبره خواجه احمد یسوی در ترکستان، پلان مسجد یشیل در بوسرا، پلان مسجد شاه مشهد، پلان مسجد مظفریه تبریز، پلان مسجد شاه ولی تفت، پلان گنبدخانه مسجد جامع یزد (نگارندگان)

در تصویر ۲ فضای گنبدخانه، ایوان و شبستان‌های کناری سه مسجد مظفریه، مسجد امام مشهد و مسجد جامع یزد با یکدیگر مقایسه شدند دیاگرام‌ها نشان می‌دهد تفاوت مسجد مظفریه و سایر مساجد در نحوه ارتباط ایوان و گنبدخانه است در سایر نمونه‌ها ایوان به گنبدخانه به صورت مستقیم ارتباط دارد که در زمره ویژگی‌های معماری تیموری ذکر شد ولی در مسجد مظفریه ورودی کم عمق‌تر از آن است که ایوان محسوب شود و به شبستان

۱. بشن به معنای بدنه است و بشن گنبد به حد فاصل برخاستن بنا از زمین تا زیر چپیره سازی گویند.

۲. چپیره سازی اقداماتی است که در تبدیل چهارضلعی پایه‌های گنبدخانه به دایره، که محل قرارگیری گنبد است، انجام می‌شود.

باز شده و غیرمستقیم با گنبدخانه ارتباط می‌یابد. در سلسله‌مراتب ورود به مسجد ورودی- شبستان- گنبدخانه به‌جای ایوان- گنبدخانه قرار گرفته‌است. از سویی ایوان چسبیده به بنا در مقایسه سه بنای مسجد مظفریه، مسجد شاه مشهد و مسجد جامع یزد نشان می‌دهد که ایوان چسبیده به گنبدخانه به سنت مساجد تیموری در مسجد جامع یزد عمیق‌تر و دارای پوشش طاق آهنگ بوده ولی در مسجد مظفریه کم‌عمق‌تر و دارای تزئینات کاربردی است. ایوان ورودی مسجد شاه مشهد و سایر مقبره‌های تیموری نیز دارای عمق بیشتر و پوشش طاق آهنگ می‌باشند و این موضوع بیانگر تفاوت مسجد مظفریه با بناهای مشابه است. همچنین مسجد مظفریه برخلاف بناهای تیموری تصویر ۱ و ۲، فقط یک در ورودی اصلی داشته و ورودی‌های فرعی به مسجد از دهلیزهای کناری در آن وجود ندارد.

تصویر ۲. از سمت راست به چپ. مسجد شاه مشهد، مسجد مظفریه تبریز و گنبدخانه مسجد جامع یزد، (نگارندگان)

گنبد مسجد جامع یزد به‌صورت دویوسته گسسته اجرا شده‌است ولی تحت تأثیر معماری ایلخانی میان دو پوسته فاصله زیادی وجود ندارد. آنچه از مینیاتور مطراقچی به دست می‌آید مسجد مظفریه هم دارای گنبد دویوسته گسسته و گریوی در زیر گنبد بیرونی بوده‌است که در بازسازی‌های اخیر مطابق نمونه اصلی اجرا نشده‌است: «با توجه به تناسبات گنبدهای کناری و تطبیق آن‌ها با گنبدهای دوره تیموری و تصویر مطراقچی گریو گنبد در گنبد الحاقی اجرا نشده‌است و گنبد احدائی با گنبدهای دوره تیموری مطابقت ندارد» (انصاری و نژادابراهیمی، ۱۳۸۹: ۴۰). در تصویر ۳ تشابهات سازه‌ای گنبدخانه مسجد مظفریه و مسجد

جامع یزد ترسیم شده است. گنبد هردو بر روی هشت تویزه^۱ باربر نشسته اند. مقایسه نسبت ارتفاع به دهنه در مسجد مظفریه و مسجد جامع یزد ارتفاع کمتر در مسجد مظفریه را نشان می دهد که می تواند به دلیل ملاحظات اقلیمی بوده باشد.

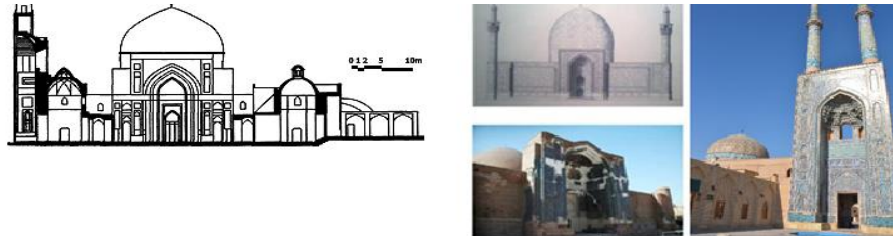

تصویر ۳. سمت راست سازه گنبدخانه مسجد مظفریه، سمت چپ سازه گنبدخانه مسجد جامع یزد (ترسیم از نگارندگان)

۴-۲. تناسبات سردر مسجد مظفریه تبریز و مسجد جامع یزد

یکی از ویژگی های معماری تیموری سردر و ایوان های رفیع آن است (شراتو و گروبه، ۱۳۷۶: ۳۸-۴۲). سردر مسجد مظفریه از نظر مقیاس بسیار مرتفع و دارای تناسب عرض به ارتفاع ۱ به ۲ است که این مورد از مشترکات معماری تیموری و ترکمانی است با این تفاوت که در مسجد مظفریه ترکیب سردر و گنبد در نما قابل مشاهده است ولی در مسجد جامع یزد ترکیب ایوان و گنبد (تصویر ۴) و در نمای طویل مسجد مظفریه (۵۰ متر) که به برج های گرد در گوشه ها منتهی می شود و در اصل بر روی آن ها مناره های بلند قرار داشته، تأثیر سبک تیموری به چشم می خورد (پوپ، ۱۳۸۵). سردر شرقی مسجد جامع یزد (تصویر ۳) نیز که مربوط به دوره تیموری است (پیرنیا، ۱۳۹۳) دارای تناسبات عرض به ارتفاع ۱ به ۳ است که بسیار مرتفع است.

۱. باریکه طاق باربر

تصویر ۴. سمت راست سردر و گنبد مسجد جامع یزد، وسط بالا تصویر نمای مسجد مظفریه ترسیم شده در مینیاتور مطراقچی، وسط پایین نمای فعلی مسجد مظفریه پس از بازسازیها، سمت چپ، مقطع از حیاط مسجد جامع یزد که نمای ایوان و گنبدخانه چسبیده به آن مشخص شده

ویژگی‌های فرمی و معماری مسجد مظفریه تبریز و مسجد جامع یزد در جدول ۳ تنظیم گردیده‌است.

جدول ۳. مقایسه تطبیقی ویژگی‌های معماری مسجد مظفریه تبریز و مسجد جامع یزد.

تنظیم: نگارندگان

مسجد مظفریه	مسجد جامع کبیر یزد		
مکان ساخت مسجد	ساخت مسجد مجاور دروازه خیابان	ساخت مسجد در مقابل دروازه شهرستان	
ارتباط با بافت پیرامون	به صورت مجزا از بافت شکل گرفته‌است	در ترکیب با بافت شکل گرفته‌است	
کلیات	به صورت ارسن شهری شامل مسجد، کتابخانه، خانقاه، کاروانسرا	شکل‌گیری از ترکیب چندین مسجد در دوره‌های مختلف تاریخی	
عناصر معماری	سردرب	سردرب ورودی به شبستان درون مسجد	سردرب ورود به میانسرای مسجد
	جلوخان	میدان حکم جلوخان دارد	جلوخان دارد
	هشتی ورودی	هشتی میان مسجد و سردرب	هشتی مابین صحن و سردرب
	مناره	در گوشه‌های پلان	مجاورت سردرب
	صحن	ندارد	صحن تک ایوانی
	ایوان	ندارد	تک ایوانی مقابل گنبدخانه
	گنبدخانه	دو گنبدخانه مسجد و آرامگاه	گنبدخانه مقابل محراب

دوپوسته پیوسته	اجرای گنبد تک پوسته در مرمت	گنبد	
محراب شاخص در گنبدخانه	محراب مابین گنبدخانه و آرامگاه	محراب	
مقبره دختران فرامرز ابن امیرعلی پشت قبله مسجد جامع عتیق	مقبره جهانشاه و همسرش در سمت قبله	مقبره	
تناسبات ۱ به ۳	تناسبات ۱ به ۲	تناسبات ورودی	

۴-۳. مقایسه تزئینات مسجد مظفریه و مسجد جامع یزد

از مصالح تزئینی که در آن دوران برای تزئین بناهای ترکمانی و تیموری استفاده می‌شد، کتیبه، گچ‌بری و کاربرد انواع کاشی است که شامل کاشی معقلی^۱، کاشی معرق^۲، هفت‌رنگ^۳، کاشی تک‌رنگ، ترکیب آجر و کاشی، کاشی زرین‌فام و کاشی زرانود است. در این بین رنگ‌های فیروزه‌ای و لاجوردی از رنگ‌های غالب در تزئین بناهای تیموری و ترکمانی بوده‌است (شایسته‌فر و خسته، ۱۳۹۲: ۲۹).

۴-۳-۱. تزئینات کتیبه

استفاده از خطاطی در معماری به‌عنوان عنصر تزئینی و عاملی در همسان نمودن انواع مختلف بناهای اسلامی است. «خلافت در اقلام خوشنویسی در اینجا [مسجد مظفریه] پاسخی درخور به غنای بافت تزئینی مجموعه است و شهادی مهم بر هنر کاشی‌کاری در معماری ترکمان» (اب، ۱۳۹۳: ۱۳۵). در مسجد مظفریه تبریز در گنبدخانه، انواع کتیبه‌های سرتاسری عمودی و افقی به‌کار رفته‌است. کتیبه‌های افقی سرتاسری در دو ردیف، ردیف اول در بالای ازاره‌ها و دومی نیز در ارتفاع پاکار طاق‌ها، به‌کار رفته‌است. کتیبه‌های عمودی سرتاسری از ارتفاع پاکار طاق‌ها شروع شده و دور طاق‌ها چرخیده‌است (جدول ۴ ردیف ۱ و ۲). در گنبدخانه مسجد جامع یزد، کتیبه‌های افقی در یک ردیف در ارتفاع پاکار طاق‌ها به‌کار رفته‌است و نیز کتیبه‌ای عمودی از تراز ارتفاع ازاره‌ها شروع شده و دورتادور طاق‌ها چرخیده‌است. در قسمت محراب، کتیبه عمودی از زمین شروع شده‌است و محراب را در

۱. از تلفیق آجر معمولی با کاشی یا آجر لعابدار حاصل می‌شود.

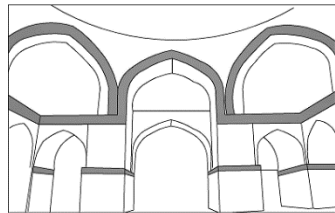
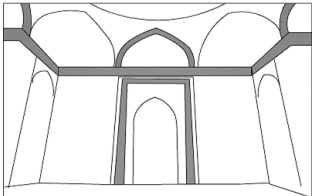
۲. با چیدن قطعات کوچک کاشی با رنگهای مختلف در کنار یکدیگر حاصل می‌شود.

۳. کاشی که از نقاشی روی سفال و پخت آن حاصل شود

قابی مستطیل شکل احاطه کرده‌است (جدول ۴ ردیف ۱ و ۲). شاخص‌ترین رنگ در متن این کتیبه‌ها رنگ لاجورد زمینه با خطوط خوشنویسی سفیدرنگ است که در هر دو مسجد به‌کار رفته‌است. حضور اسلیمی‌های ساده‌شده در متن خطوط به‌صورت یکدست و آرام در هردو مسجد قابل‌مشاهده است. در کتیبه‌های مسجد جامع یزد و مسجد مظفریه خطوط کوفی، نسخ، ثلث و کوفی بنایی به‌کار رفته‌است (مطمئن، ۱۳۸۹؛ خادم‌زاده، ۱۳۸۷). سردر شرقی مسجد جامع یزد کتیبه‌های قرانی با خطوط کوفی و ثلث دارد. در تزئینات خارجی گنبد آن نیز از خط بنایی کوفی و خط کوفی مشجر بهره گرفته شده‌است (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۶۶) در سردر مسجد مظفریه نیز از انواع کتیبه‌ها جهت معرفی سازنده، بانی، نام بنا و اسامی خداوند و امامان بهره گرفته شده‌است.

جدول ۴. مقایسه کتیبه‌های مسجد مظفریه و مسجد جامع یزد، مأخذ: نگارندگان

مسجد مظفریه	مسجد جامع یزد	
 	 	ردیف ۱
کتیبه‌های سراسری معرق در مسجد مظفریه	کتیبه‌های سراسری معرق در مسجد جامع یزد	

ردیف ۲		
	محل کتیبه‌های سراسری در گنبدخانه مسجد مظفریه	محل کتیبه‌های سراسری در گنبدخانه مسجد جامع یزد
ردیف ۳		
	کتیبه‌های معرق محاط در اشکال هندسی در مسجد مظفریه	کتیبه‌های معرق محاط در اشکال هندسی در مسجد جامع یزد
ردیف ۴		
	کتیبه‌های گچی و معقلی	کتیبه گچی خطوط معقلی

غیر از کتیبه‌ها در مسجد مظفریه تبریز، از انواع خطوط خوشنویسی در داخل فرم‌های هندسی شکل کوچک در ترکیب با تزئینات معرق گیاهی و هندسی استفاده شده است (جدول ۴ ردیف ۳). در مسجد جامع یزد علاوه بر کتیبه‌های نقش بسته بر کاشی‌ها از خطوط بنایی (کوفی مربعی) که شامل اسامی خداوند و تسبیحات اربعه است، به صورت کاشی کاری معقلی (ترکیب آجر لعاب‌دار و آجر ساده) بهره گرفته شده است. همچنین خطوط بنایی با تویی‌های گچی در دهلیزهای اطراف ایوان اصلی وجود دارد که مربوط به دوره تیموری است و دارای طرح اسماء مبارکه هستند؛ ولی در مسجد مظفریه این نوع کتیبه‌ها یافت نشد (جدول ۴ ردیف ۴).

۲-۳-۴. تزئینات هندسی

یکی از ویژگی‌های معماری تیموری استفاده از طرح گره‌چینی در تزئینات هندسی است. در مسجد مظفریه و مسجد جامع یزد، در نقاط مختلف از طرح‌های گره‌چینی استفاده شده‌است، در مسجد مظفریه طرح گره‌چینی دوخطه و تک‌خطه با کاشی معرق به‌کار رفته‌است ولی در مسجد جامع یزد طرح‌های گره‌چینی در قسمت‌های مختلف دیوارها به‌صورت ترکیب کاشی و سفال به‌کاررفته به‌گونه‌ای که این طرح گره‌کتیبه‌هایی از کاشی‌کاری طرح هندسی معرق را دورتادور قاب نموده‌اند و یا خود توسط لایه‌ای نازک از کاشی معرق قاب شده‌اند (جدول ۵ ردیف ۳).

علاوه بر دیوارها پوسته داخلی گنبد مسجد جامع یزد، توسط کاشی معرق با طرح گره‌چینی تزئین شده‌است (جدول ۵ ردیف ۶) پوسته بیرونی گنبد نیز با کاشی معرق با طرح‌های لوزی‌شکل و کتیبه و خطوط بنایی اجرا شده‌است (جدول ۵ ردیف ۶) ولی گنبد اصلی مسجد مظفریه که به نقل مورخین سرتاسر کاشی‌کاری بوده، از بین رفته‌است.

کاشی‌های طرح شش‌ضلعی را در هر دو مسجد می‌توان یافت. در مسجد جامع یزد کاشی‌های لعابی شش‌ضلعی فیروزه‌ای‌رنگ در ازاره‌های مسجد به‌کار رفته‌است. در شاه‌نشین بخش مقصوره مسجد مظفریه تبریز، سراسر کاشی‌کاری‌های شش‌ضلعی کوچک‌تر به رنگ سرمه‌ای طلاکوب به‌کار رفته بود که قسمت‌هایی از آن باقی مانده‌است (جدول ۵ ردیف ۴). کاشی‌های طلاکوب در سایر آثار ترکمانی همچون مسجد حسن پادشاه تبریز و مقبره درب امام اصفهان نیز کاربرد داشته‌است (نعمتی بابای لو، ۱۳۹۹: ۲۸۰). از نقوش هندسی دیگر که در مسجد جامع یزد و مسجد مظفریه تبریز به‌کار رفته، وجود فرم‌های چلیپایی است، در مسجد جامع یزد، تزئینات طاق‌نمای سردر شرقی که مربوط به زمان تیموریان است چهار فرم چلیپایی باهم ترکیب شده و یک هشت‌ضلعی در وسط پدید آورده‌است و در مسجد مظفریه تبریز ترکیب فرم‌های چلیپایی را در ردیف ستونی می‌توان در ازاره‌ها مشاهده کرد (جدول ۵ ردیف ۱). در مسجد جامع یزد، در زیر رواق‌ها، خطوط بنایی کوفی به‌صورت معقلی (آجرهای لعابی و ساده) با فرم هندسی لوزی‌شکل، به‌کار رفته‌است؛ در مسجد مظفریه نمونه‌هایی از آجرکاری معقلی در نمای بیرونی یافت شده‌است (جدول شماره ۵ ردیف ۲).

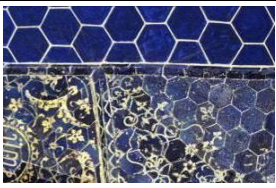
۳-۴. تزئینات گیاهی

در سردر مسجد مظفریه تبریز و سردر شرقی مسجد جامع یزد، کاشی کاری معرق طرح نباتی در ترکیب با کتیبه‌ها به کار رفته است؛ با این تفاوت که در مسجد جامع یزد از طرح‌های ستاره و شمس در نقاط مختلف سردر بهره گرفته شده است و میزان طرح‌های گیاهی در مقایسه با مسجد مظفریه تبریز بسیار کمتر است. علاوه بر سردر، در مسجد مظفریه برخی جداره‌ها سراسر با کاشی کاری معرق طرح نباتی پوشانده شده است. در بسیاری از جداره‌ها در هر دو مسجد طرح‌های هندسی و گیاهی و کتیبه‌ها با یکدیگر ترکیب شده‌اند.

در مسجد مظفریه تبریز و مسجد جامع یزد، انواع ستاره‌ها و شمس‌ها در کاشی کاری معرق به کار رفته است (جدول ۵ ردیف ۳). برای مثال در مسجد جامع یزد، در برخی از ازاره‌ها طرح شمس دوازده پر در ترکیب با کاشی کاری‌های شش ضلعی فیروزه‌ای به کار رفته است. در نقاط مختلف ستاره‌های هشت پر نیز به کار رفته است.

در مسجد مظفریه تبریز، از تکرار کاشی معرق محاط در هندسه‌های مختلف (شمس، گل چهارپر و لوزی) در ترکیب با آجر برای پوشش سطوح استفاده شده است (جدول ۵ ردیف ۵). همچنین در مسجد مظفریه تبریز در زیر برخی رواق‌ها، کاشی کاری معرق طرح ترنج شکسته در ترکیب با ترنج طرح آجری به کار رفته است. چنین ترکیبی از کاشی‌های معرق و آجر به میزان کمتر در بناهای دوره تیموری مشاهده شده است به عنوان مثال در مناره‌های مسجد شاه مشهد و مدرسه گوهرشاد هرات و زیر برخی رواق‌های مسجد گوهرشاد و مدرسه پریراد (اوکین، ۱۳۸۶). اعتمادالسلطنه کاشی کاری مسجد شاه مشهد را به کاشی کاران تبریزی نسبت می‌دهد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲). در بسیاری از تزئینات کاشی کاری تیموری در ماوراءالنهر نام استادکاران تبریزی نقش بسته است (نعمتی بابالوی، ۱۳۹۹: ۲۸۱) که نشان از هنر کاشی کاری بی نظیر در شهر تبریز بوده است. این نوع ترکیب در مسجد جامع یزد کاربرد نداشته است. در مسجد جامع یزد، خطوط بنایی معقلی با رنگ‌های مختلف در ترکیب باهم فرم‌های هندسی متنوعی را مشابه هندسه به کار رفته با کاشی معرق و آجر مسجد مظفریه به وجود آورده‌اند (جدول ۵ ردیف ۵).

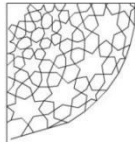
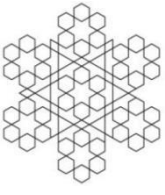
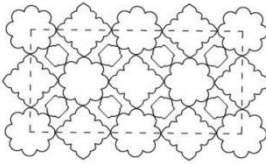
جدول ۵. مقایسه تزئینات مسجد مظفریه تبریز و مسجد جامع یزد، مأخذ: نگارندگان

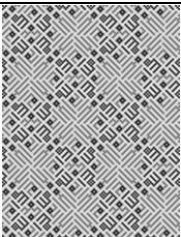
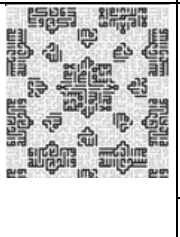
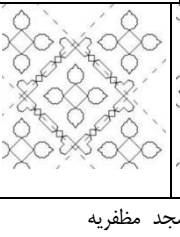
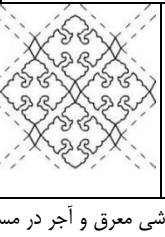
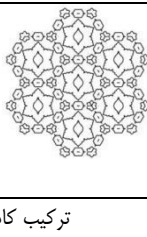
ردیف	مسجد مظفریه	مسجد جامع یزد
۱		 تزئین طاق‌نمای سردر شرقی مسجد یزد.
	طرح هندسی چلی‌پایی در مسجد مظفریه (مأخذ: رضالو و همکاران، ۱۳۹۲)	طرح هندسی چلیپایی در مسجد جامع یزد
۲		
	طرح آجرکاری معقلی در نمای خارجی مسجد مظفریه	انواع طرح آجرکاری معقلی در دیوارهای داخلی گنبدخانه، ایوان، سقف گنبدخانه و طاق‌های شبستان‌های مسجد جامع یزد
۳		
	انواع گره‌چینی هندسی در ازاره‌های مسجد مظفریه (مطمئن: ۱۰۷:۱۳۸۹)	انواع گره‌چینی هندسی در ازاره‌های مسجد جامع یزد و حاشیه‌های سردر شرقی
۴		
	کاشی‌های شش‌ضلعی سرمه‌ای طلاکوب در مسجد مظفریه تبریز (مطمئن، ۱۰۷:۱۳۹۳)	کاشی‌های شش‌ضلعی در ازاره‌های مسجد جامع یزد

			ردیف ۵
کاربرد هندسه مشابه در مسجد جامع یزد با آجرکاری معقلی	ترکیب کاشی کاری معرق طرح نباتی و آجر در دیوارها، زیر رواق ها و گنبدخانه مسجد مظفریه		
			ردیف ۶
طرح گره چینی داخل گنبد مسجد جامع یزد	طرح گره چینی خارجی در مسجد جامع یزد	عدم مرمت تزئینات داخلی و خارجی گنبد مسجد مظفریه	

به نظر می‌رسد ترکیب کاشی‌های معرق و آجر که گه‌گاهی در معماری تیموری استفاده شده‌است در معماری ترکمانی به کمال رسیده‌است. یکی از تفاوت‌های کاربرد کاشی معرق در مسجد مظفریه و مسجد جامع یزد در این است که کاشی معرق در مسجد جامع یزد هندسی‌تر و خردتر از مسجد مظفریه است. در مسجد مظفریه طرح‌های گیاهی به‌کاررفته در کاشی معرق به‌قدری ظریف هستند که مانع از تأثیر بصری زمینه لاجوردی نمی‌شوند. در طرف مقابل در مسجد جامع یزد آجرکاری معقلی فیروزه‌ای در زمینه نخودی بیشتر کاربرد داشته‌است.

جدول ۶. مقایسه هندسه تزئینات مسجد مظفریه و مسجد جامع یزد، (مأخذ: نگارندگان)

مسجد جامع یزد	مسجد مظفریه
 	
بالا: طرح گره چینی در مسجد جامع یزد	طرح گره چینی مسجد

پایین: هندسه کاشی کاری معقلی مسجد		مظفریه	ترکیب کاشی معرق و آجر	
				
ترکیب کاشی معرق و آجر در مسجد مظفریه				

در جدول ۷ جمع‌بندی مقایسه تطبیقی تزئینات مسجد مظفریه تبریز و مسجد جامع یزد ارائه گردیده‌است.

جدول ۷. مقایسه انواع تزئینات و پوشش جداره در مسجد جامع یزد و مسجد مظفریه تبریز
(مأخذ: نگارندگان)

مسجد مظفریه تبریز		مسجد جامع یزد	
گنبدخانه	تزئینات کتیبه‌ای	کتیبه‌های افقی در دو ردیف در ارتفاع ازاره‌ها و ارتفاع پاکار قوس‌ها به کار رفته	کتیبه‌های افقی در یک ردیف در ارتفاع پاکار طاق‌ها به کار رفته
		کتیبه‌های عمودی از ارتفاع پاکار طاق‌ها شروع شده و دور طاق‌ها چرخیده‌است.	کتیبه‌های عمودی در داخل گنبدخانه از ارتفاع پاکار طاق‌ها و در ایوان منتهی به گنبدخانه از ارتفاع ازاره‌ها شروع شده و دور طاق‌ها چرخیده‌است.
سردر اصلی		تزئینات کتیبه‌ای سراسری در سردر در یک ردیف مستطیل ورودی را قاب کرده بوده‌است ولی قسمت بالای چکاد در زلزله از بین رفته و در قسمت تورفته ورودی دو ردیف کتیبه سراسری افقی ورودی را مزین نموده	تزئینات کتیبه‌ای سراسری در دو ردیف مستطیل کشیده و قوس ورودی را قاب نموده‌اند و در قسمت تورفته کتیبه سراسری درب ورودی را قاب نموده
پوشش داخلی گنبد	تزئینات هندسی گنبدخانه	از بین رفتن تزئینات در زلزله	کاشی معرق طرح گره‌چینی (ترکیب طرح ستاره و چندضلعی)
پوشش خارجی گنبد		از بین رفتن تزئینات در زلزله	تکرار کاشی معرق با طرح لوزی در زمینه نخودی
زیررواق‌ها		ترکیب آجر و کاشی معرق با طرح‌های مختلف چلیپای شکسته، شمشه، لوزی و	ایجاد طرح لوزی شکل با به‌کارگیری خطوط بنایی معقلی
ازاره‌ها		کاشی معرق طرح گره‌چینی (ترکیب ستاره شش پر و چندضلعی‌ها)	کاشی‌های شش‌ضلعی فیروزه‌ای رنگ در برخی قسمت‌ها در مرکز مزین به طرح شمشه
مایین ازاره‌ها و زیر رواق‌ها		ترکیب آجر و کاشی معرق طرح چهارپر چلیپایی	تشکیل اشکال هندسی با ترکیب آجر لعابی ساده و رنگی (معقلی) به‌صورت خطوط بنایی

تزیینات گیاهی	گنبدخانه	پوشش برخی از دیوارهای مسجد مظفریه سراسر با تزیینات گیاهی در زمینه آبی لاجوردی	ترکیب تزیینات گیاهی به میزان محدود با تزیینات هندسی و کتیبه‌ها
	سردر	کاربرد گسترده تزیینات گیاهی با طرح اسلیمی در سردر در زمینه لاجوردی	تزیینات گیاهی به مقدار کم در ترکیب با تزیینات هندسی و کتیبه‌ها به کار رفته‌است
گچ‌بری		عدم وجود تزئین گچی	کاربرد گچ در سقف و دیوارهای رواق‌های اطراف حیاط و شبستان‌ها و کاربرد تزیینات گچی توپی در دهلیزهای اطراف ایوان
حجاری سنگی		آزاره‌های ورودی و هشتی	آزاره‌های بیرونی سردر اصلی و ایوان
آجر		نمای آجری در سرداب و ترکیب آجر با کاشی معرق در فضاهای داخلی و خارجی و ترکیب آجری معقلی در نمای بیرونی	ترکیب آجر با کاشی به‌صورت معقلی در فضاهای داخلی و خارجی

۵. نتیجه

در پژوهش حاضر جهت بیان نقاط اشتراک و افتراق معماری ترکمانی و تیموری، بنای مسجد مظفریه تبریز به‌عنوان بنایی ترکمانی و مسجد جامع یزد که گنبدخانه، ایوان و سردر شرقی آن ویژگی‌های بارز تیموری داشت مورد مقایسه تطبیقی قرار گرفتند. در این راستا در مرحله اول به‌منظور اثبات هم‌زمانی ساخت مسجد مظفریه و الحاقات تیموری مسجد جامع یزد مطالعه تاریخی با رجوع به مکتوبات تاریخی انجام پذیرفت. در مرحله بعد دو بنا به لحاظ ویژگی‌های معماری (پلان، ساختار و تزیینات) مورد مقایسه قرار گرفتند. یافته‌ها نشان داد تعامل و اشتراکات گسترده‌ای در دو معماری ترکمانی و تیموری وجود داشته‌است.

مسجد مظفریه که بنایی ترکمانی است به لحاظ ساختار گنبدخانه تشابه زیادی به ساختار گنبدخانه مسجد جامع یزد دارد. گنبدخانه مسجد مظفریه و مسجد جامع یزد در زمینه مربعی بر روی دوازده جرز باربر ضخیم قرار گرفته‌اند و هر دو پلان مشابهی دارند که این نوع پلان از دوره سلجوقی به بعد رواج یافته‌است؛ با این حال تفاوت‌هایی نیز در این دو مسجد وجود دارد که ناشی از تفاوت‌های معماری تیموری و ترکمانی است. ایوان عمیق روبروی گنبدخانه در مسجد جامع یزد مطابق معماری مسجد-مقبره‌ها و مساجد چهارایوانی تیموری دارای پوشش طاق آهنگ است و مستقیماً به گنبدخانه گشوده می‌شود ولی سردر ورودی مسجد مظفریه دارای عمق کم بوده و ابتدا به شبستان شمالی گشوده می‌شود و

شبستان‌های شمالی، شرقی و غربی به گنبدخانه راه دارد. این نوع ارتباط با گنبدخانه یعنی سلسله‌مراتب ورودی- شبستان- گنبدخانه نه تنها در مسجد جامع یزد بلکه در هیچ‌کدام از مقبره‌های تیموری که نظریه‌پردازان در تشابه آن‌ها به مسجد مظفریه سخن رانده‌اند مشاهده نشده است و از ویژگی‌های منحصر به فرد مسجد مظفریه که بنایی ترکمانی است محسوب می‌شود. تهرنگ پلان مساجد در مساجد تیموری چهارایوانی با حیاط مرکزی هستند و نمونه‌هایی که به صورت گنبدخانه مرکزی ساخته شده‌اند مقبره هستند ولی مسجد مظفریه از نوع گنبدخانه‌ای است و پلان مسجد مظفریه برخلاف مقبره‌های ساخته شده تیموری که توسط محققین تشابهاتی میان آن‌ها ارائه شده، دارای پلانی سیال است و ارتباط فضایی مناسبی میان شبستان‌ها و گنبدخانه وجود دارد که آن را مناسب کاربری مسجد می‌نماید و غلبه کاربری مسجد بر مقبره را در این مسجد نسبت به نمونه‌های مقایسه شده نشان می‌دهد.

تزئینات تیموری در راستای تزئینات ایلخانی که در مناطق مرکزی ایران به وجود آمده شکل گرفته است. کاربرد گسترده خط بنایی با آجر نخودی و آجر لعاب‌دار، انواع کتیبه‌ها با خط ثلث، کوفی و نسخ، کاشی معرق و ترکیبات کاشی معرق و آجر نخودی، کاشی‌کاری شش‌ضلعی در ازاره‌ها، طرح‌های گیاهی (اسلیمی‌ها) و بسیاری تزئینات دیگر در دوره تیموری رواج داشته است. در گنبدخانه مسجد مظفریه میزان کاربرد کتیبه‌های سراسری با زمینه لاجوردی بیشتر از گنبدخانه مسجد جامع یزد است. همچنین در مسجد مظفریه تبریز ترکیب آجر با کاشی معرق محاط در فرم‌های مختلف گل چهارپر چلیپایی، ترنج شکسته، شمشه، ستاره شش پر به کار رفته است. این نوع ترکیب در مسجد جامع یزد کاربرد نداشته است ولی در مسجد شاه مشهد که تزئینات آن بر عهده کاشی‌کار تبریزی بوده به کار رفته است. نگارندگان با رجوع به مکتوبات تاریخی به این نتیجه رسیدند کاشی‌کاری معرق با طرح گیاهی اسلیمی در زمینه لاجوردی در ترکیب با آجر هنری است که کاشی‌کاران تبریزی به آن تسلط داشته‌اند و این هنر را در مسجد مظفریه به کمال رسانده‌اند و به سایر سرزمین‌ها صادر نموده‌اند. این میزان از کاربرد رنگ پس‌زمینه لاجوردی در سایر آثار تیموری سابقه نداشته است؛ در گنبدخانه مسجد جامع یزد همچون بسیاری از آثار تیموری رنگ فیروزه‌ای، غالب است؛ ولی در گنبدخانه مسجد مظفریه رنگ لاجوردی غالب است و

احتمالاً این مسجد زمینه‌ای برای کاربرد بیشتر رنگ لاجوردی در دوره‌های بعد فراهم نموده‌است. تزئینات معرق مسجد جامع یزد همچون سایر بناهای تیموری هندسی‌تر و خردتر از مسجد مظفریه است؛ در مسجد مظفریه طرح‌های اسلیمی با ظرافت ویژه‌ای به کار رفته‌اند که مانع از پیوستگی رنگ پس‌زمینه نمی‌شوند و این از ویژگی‌های کاشی‌کاری ترکمانی است که آن را متفاوت از تزئینات تیموری نموده‌است.

منابع

کتاب‌ها

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۲). *مطلع الشمس*، تهران: پیشگام.
- افشار، ایرج (۱۳۵۴). *یادگارهای یزد*، تهران: انجمن آثار ملی.
- اوکین، برنارد (۱۳۸۶). *معماری تیموری در خراسان*، ترجمه علی آخشینی، خراسان: مرکز پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- بلر، شیلا و بلوم، جانانتان (۱۳۸۱). *هنر و معماری اسلامی ۲*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: سمت.
- پوپ، آرتور آبراهام (۱۳۸۵). *معماری ایران*، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران: اختران.
- پوپ، آرتور آبراهام و آکرمن، فیلیس (۱۳۸۲). *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا عصر حاضر*، ترجمه جمعی از مترجمان زیر نظر سیروس پرهام، تهران: علمی و فرهنگی.
- پیرنیا، محمدکریم و معماریان، غلامحسین (۱۳۹۳). *سبک‌شناسی معماری ایران*، تهران: غلامحسین معماریان.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۳۶). *سفرنامه تاورنیه*، ترجمه ابوتراب نوری، تجدید و تصحیح حمید شیرانی، تهران: کتابخانه سنائی.
- ترابی طباطبایی، سید جمال (۱۳۷۹). *مسجد کبود فیروزه اسلام*، تبریز: مهد آزادی.
- جعفرین محمدبن حسن (۱۳۸۹). *تاریخ یزد*، ترجمه ایرج افشار، تهران: علمی و فرهنگی.
- خادم‌زاده، محمدحسین (۱۳۸۷). *معماری دوره آل مظفر (ایلخانی و تیموری)*، تهران: هم‌پا: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد.
- خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۳۳ ش). *حبیب‌السیر*، تهران: خیام.
- دولتشاه سمرقندی (۱۳۸۲). *کتاب تذکره الشعراء*، تهران: اساطیر.
- دیلافوا، ژن (۱۳۷۶). *سفرنامه خاطرات کاوش‌های باستان‌شناسی شووش*، ترجمه علی محمد

- فرهوشی. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- ذکاء، یحیی (۱۳۶۸). *شهرهای ایران*، تالیف محمد یوسف کیانی، تهران: چاپخانه فرهنگ و ارشاد اسلامی با همکاری انتشارات دانشگاهی.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۶۷). *تبریز خستی استوار در معماری ایران*، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شاردن، ژان (۱۳۷۴). *سفرنامه شاردن*، ترجمه اقبال یغمائی. تهران: توس.
- شراتو، امبرتو و گروبه، ارنست (۱۳۷۶). *تاریخ هنر ایران (۹)*، هنر ایلخانی و تیموری، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- طهرانی، ابوبکر (۱۳۵۶). *دیار بکریه*، تحقیق فاروق سومر و نجاتی لوغال، تهران: طهوری.
- فخاری تهرانی، فرهاد. پارسی، فرامرز و بانی مسعود، امیر (۱۳۸۴). *بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز*، تهران: شرکت عمران و بهسازی شهری ایران.
- فریه، ر. دیلبو (۱۳۸۴). *هنرهای ایران*، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: فروزان.
- کاتب چلبی: مصطفی بن عبدالله، بی تا (۱۲۱۴). *جهان‌نمای کاتب چلبی*، نسخه خطی با شماره ۲۷۰۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- کاتب یزدی و احمد بن حسین. (۱۳۴۵). *تاریخ جدید یزد*، تهران: امیرکبیر.
- کارنگ، عبدالعلی (۱۳۵۱). *آثار باستانی آذربایجان*، تهران: انجمن آثار ملی.
- گلمبک، لیزا و ویلبر، دونالد. (۱۳۷۴). *معماری تیموری در ایران و توران*، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ماکسیم سیرو (۱۹۳۶). *رساله تحقیقی مسجد جمعه یزد*.
- مسرت، حسین (۱۳۹۱). *مسجد جامع کبیر یزد*، یزد: اندیشمندان.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۵۲). *تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری*، تهران: انجمن آثار ملی.
- مشکوتی، نصرت‌الله (۱۳۴۳). *از سلاجقه تا صفویه*، تهران: ابن سینا.

- مطمئن، نوا (۱۳۸۹). بررسی ویژگی‌های طرح، نقش و رنگ در کاشی‌های ترکمانان قراقویونلو در ایران، دانشگاه هنر اصفهان، دانشگاه هنر ادیان و تمدنها.
- میرجعفری، حسین (۱۳۸۷). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- نجیب‌اوغلو، گل‌رو (۱۳۷۹). هندسه و تزئین در معماری اسلامی طومار توقیایی، ترجمه مهرداد قیومی بید هندی، تهران: روزنه.
- نخجوانی، حسین (۱۳۳۸). سیاحتنامه اولیا جلیبی، تبریز: شفق.
- هیلن براند، رابرت (۱۳۹۱). معماری اسلامی شکل کارکرد و معنی، ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: روزنه.
- ویلسون، پیندر (۱۳۷۹). پژوهش دانشگاه کمبریج، تاریخ ایران، دوره تیموریان، ویرایش پیتیر جکسن و لارنس لاکهارت. ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر جامی.
- یزدی، شرف‌الدین علی (۱۳۳۶). نظرنامه، به کوشش محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.

مقاله‌ها

- آب، ساندرا (۱۳۹۳). درخشش و ابداعات کاشی‌کاری در پایتخت قراقویونلوها و آق قویونلوها، ترجمه غزاله اسمعیل پور قوچانی، پژوهش هنر، ۲ (۷)، ۱۳۳-۱۴۰.
- انصاری، مجتبی و نژادابراهیمی، احد (۱۳۸۹). هندسه و تناسب در معماری دوره ترکمانان قویونلو-مسجد کبود (فیروزه جهان اسلام)، کتاب ماه علوم و فنون، ۲ (۱۲۹)، ۳۵-۴۵.
- جندقی یزدی، علی (۱۳۲۷). جامع یزد، نشریه یغما، شماره ۲ (۲)، ۷۸-۸۳.
- حسینی، سید هاشم و فراشی ابرقویی، حسین (۱۳۹۳). تحلیل جنبه‌های نمادین شیعی در تزئینات مسجد جامع یزد، فصلنامه علمی و پژوهشی نگره، ۴ (۲۹)، ۳۳-۴۳.
- دهقانی تفتی، محسن، مدرس‌زاده، زهراسادات و معماریان، غلامحسین (۱۴۰۰). ریشه‌یابی الگوی معماری مسجد کبود تبریز، مطالعات معماری ایران دوفصلنامه معماری ایرانی، ۱۰ (۱۹)، ۲۳-۵.

- رضالو، رضا، آیرملو، یحیی و میرزا آقاجانی، اسدالله (۱۳۹۲). مطالعه سیر تحول نقوش چلیپایی در تزئینات معماری دوره اسلامی ایران و زیبایی‌شناسی و نمادشناسی آن، *هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی*، ۱۸ (۱)، ۱-۱۴.

DOI: 10.22059/JFAVA.2013.36267

- سامانیان، ساسان، فیزابی، بهمن و مظاهری راینی، حدیث (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی تزئینات مسجد جامع کرمان و مسجد جامع یزد با تأکید بر ایوان‌ها و ورودی‌ها، *علمی نگره*، ۱۶ (۵۹)، ۱۴۵-۱۶۱.
DOI: 10.22070/NEGAREH.2020.5092.2383

- شایسته‌فر، مهناز و خمسه، فرزانه (۱۳۹۲). فیروزه، نگین مساجد (با نگاهی به مسجدهای گوهرشاد مشهد و کبود تبریز در سده نهم هجری قمری / پانزدهم میلادی)، *جلوه هنر*، ۲ (۱۰)، ۳۲-۲۰.

- شهبازی شیران، حبیب (۱۳۸۶). طرح تحقیقاتی آثار مهم و برجسته ساختمانی و ویژگی‌ها و دستاوردهای معماری و تزئینی تمدن اسلامی ایران در دوره تیموریان، *دانشگاه محقق اردبیل*.

- شیرازی، علی اصغر (۱۳۸۲). شکوه معماری در آثار کمال‌الدین بهزاد، *هنرنامه*، ۴ (۱۸).

- عزیزپورشویی، عارف و نژادابراهیمی، احد (۱۴۰۲). مطالعه تطبیقی برای شناخت معماری تیموری و ترکمانی بر اساس مؤلفه‌های کالبدی، *جستارهای تاریخی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، ۱۴ (۱)، ۱۶۱-۱۸۷.

DOI: 10.30465/HCS.2023.44006.2739

- کبیر صابر، محمد باقر، مظاهریان، حامد و پیروی، مهناز (۱۳۹۳). ریخت‌شناسی معماری مسجد کبود، *مطالعات معماری ایران*، ۳ (۶)، ۵-۲۳.

- گلشن، صدیقه (۱۳۷۸). بررسی تاریخی مسجد جامع یزد، *مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، گذشته، حال، آینده*، تهران: انتشارات دانشگاه هنر تهران.

- میراسمی، کامبیز، فیاض انوش، ابوالحسن و اله‌یاری، فریدون (۱۳۹۸). بررسی تاریخی زمینه‌های آبادانی شهر یزد در دوره تیموری، *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، ۱۰ (۱۸)، ۱۲۷-۱۵۳.
DOI: 10.22034/JIIPH.2019.8902

- نژاد ابراهیمی احد و حق‌پرست، فرزین (۱۳۹۳). بازسازی تصویری مجموعه عمارت مظفریه تبریز (مسجد کبود) براساس اسناد و متون تاریخ، پژوهش هنر، (۷).
- نعمتی بابایی‌لو، علی (۱۳۹۹). گونه‌شناسی کاشی‌های ریح‌رشدی - گزارش کاوش‌های فصول ۱۳۹۷ و ۱۳۹۸، مقالات برگزیده اولین همایش بین‌المللی بزرگداشت خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی با محوریت وقف و علم‌الادیان، ۲۷۲-۲۸۹.
- هیلن براند، رابرت (۱۳۷۸). جنبه‌های معماری تیموری در آسیای میانه، ترجمه داود طبایی، گلستان هنر، ۴ (۱۴) ۶۵-۸۲.